

Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ի Ե Ր Ե Ի Ե Լ Ի Ն Ե Ր

ՀԱՊԱՐԹԻԻ ՊԱՏՄԱԳՐՔԻՆ ՄԷՋ

Եգիպտոսի մեծանուն մատենագիրներէն շէյխ Ապտէրրահման էլ Ճապարթի կը պատկանի Ժօտաւորապէս Հիմրէթի 10րդ դարու ընթացքին Ճապարթէ (Եթովպիա) գաղթած Նշանաւոր ընտանիքի մը, որ գիտնականներու շարք մը տուած է Իսլամական աշխարհին: Հիմրէթի 1168 (Ք. 1754) թուականին ծնած ըլլալով Գահրէթի մէջ՝ Ճապարթի Նախնական կրթութիւն ստացաւ իր հօրը եւ քանի մը ուրիշ դաստիարակներու հսկողութեան տակ: Ապա հետեցաւ Ադհարի համալսարանական դասընթացքներուն, մինչև որ իր ամբարած մօտային պաշարը մեծ գիտնականներու շարքը դասեց զինքը:

Եգիպտոսի ֆրանսական գրաւումը չլիանին շէյխ Ապտէրրահման անդամ կարգուեցաւ այն մեծ Տիպաքին, զոր պահ մը Նաբոլէոն հաստատած էր Գահրէթի մէջ՝ իրական ընդլծ ունեցող դատերը լուծելու նպատակով, պաշտօն մը՝ զոր վարեց ձեռնհաս՝ թիւամբ եւ անչափանդորութեամբ: Իսկ Մուհամմադ Ալիի օրով Հանգիճի մասնատական ներուժ Մուֆթի նշանակուեցաւ եւ այս պաշտօնը շարունակեց մինչև այն օրը, երբ Եգիպտոսի Մեծ Իշխանին պալատէն վերահարձակ պահուժ անծանօթներու կողմէ յորձակում կրելով՝ Շուպրայի պողոտային վրայ սպաննուեցաւ 27 Ռամադան 1237ին (Ք. 18 Յունիս 1822):

Ճապարթի հեղինակած է բազմաթիւ գործեր, որոնց մէջ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է Անալիպ էլ Անար Ֆիք Թեքանիմ վէլ Ախպար (Գինազարական եւ Պատմական Հրաշակերտներ) անուն քառահատոր պատմագիրքը, որու մէջ հեղինակը Հիմրէթի 1099 թուականէն մինչև 1236 (Ք. 1687—1820) երկարող ժամանակաշրջանին յատուկ պատմական անցքերը կը նկարագրէ Եգիպտոսի վերաբերմամբ:

Ականատես վկան ըլլալով իր կողմէ պատմագրուած դէպքերէն մեծ մասին՝ արար մատենագիրը կուտայ հետաքրքրական

մանրամասնութիւններ եւ իր ուղղադատ նկարագրի բերումով պատմական երեւոյթները կը վերլուծէ անգերազանցելի լրբութեամբ եւ անկողմնակալութեամբ: Այս իսկ պատճառով Եւրոպական շրջանակներու մէջ մեծ վարկ կը վայելէ իր գործը, որ թարգմանուած է Ֆրանսերէնի եւ Թրքերէնի:

Ինչպէս որ յայտնի է, Ճապարթի պատմութեան առաջին մասը կազմող ժամանակաշրջանին մէջ, որ մինչև 1798 թուականը կ'երկարաձգուի, Եգիպտոս հպատակ երկիր մըն էր Օսմ. Սուլթանին, որ իր կողմէ ընդհ. կուսակալ (վալի) մը կը նշանակէր: Երկրին Բարձրագոյն Իշխանութիւնը ներկայացնելու սահմանուած այս փաշաները, սակայն, իրականութեան մէջ զուրկ էին հեղինակութենէ եւ իրենց երկրուն աթոռը պահպանելու համար դիմում կ'ընէին սահալելու միջոցներու: Անոնք ատեւութիւն կը սերմանէին երկրին մէջ, կիրքերը կը հրահրէին եւ դաւադրական միջոցներով իրարու դէմ կը լարէին տեղացի պարագլուխներն ու զինուորական վարիչները: Երկրին իրական իշխանութիւնը կեդրոնացած էր մէլուք էմիրներու եւ սանճագիւրու (հրամանատար) ափին մէջ, որոնք իրենց կարգին զիրք, պատիւ եւ հարստութիւն կը փնտելէին եղբայրասպան կռիւներու մէջ:

Ձինուորական ուժը կը ներկայացնէին 7 օնագներ (գօրաբաժին)՝ Ազապ, Միւսթեֆա, Սեհիպէ, Սիբանի ևն. անուններով, իսկ հանրային անդորրութեան կը հսկէր Միւսթաֆիզադ կոչուած ոստիկանական մարմին մը: Ձինուորական եւ ոստիկանական այս ուժերը կը բաղկանային առաւելագէտ աշխարհի չորս ծագերէն հաւաքուած օտարականներէ, որոնք կուգային բախի եւ հարստութիւն փնտռելու նեղսրի հիւրընկալ փերուժ մը: Ամէն օնագ ունէր իր էմիրներն ու սանճագները, ինչպէս նաեւ Բեքիւտա, աղա, երէց, ֆաթիմ, չալուս ևն. անուն սպաներ, ենթասպաներ եւ պաշտօնեաներ: Իսկ ամէն հրամանատար

իր իշխանութեան ենթակայ զօրաբաժինէն գուրս՝ ունէր նաեւ սեպհական մեմբրներ (ճորտ), ծառաներ և հետեւորդներ, որոնց թիւը հազարներու կը հասնէր երեսնէ 0-ճագին ծախքը կը հոգացուէր պատուիքեան կողմէ յատկացուած աւատական եկամուտներով, իսկ մէմբրներուն եւ սեպհական ծառաներուն ու հետեւորդներուն ապրելու միջոցը կը ծանրանար եմիրի անձնական քսակին վրայ:

Բաժնուած ըլլալով ֆիզարական (Ձիւլ-ֆիզարի կողմնակից) եւ Գաւսմական կոչուած երկու հակամարտ կուսակցութիւններու՝ զինուորներն ու անոնց պետերը անխնայ պայքար կը մղէին իրարու դէմ՝ իշխանութեան և դիրքի տիրանալու նպատակով: Դաւ և կռիւ, խռատանքով և արիւնհակողութիւն ատօրեայ դէպքեր էին զօրանցային կեանքի մէջ: Այս չնաշխարհիկ հոսանքներու էութեան և ծագումի մասին համոզուիչ բացատրութիւն մը չի տար Ճապարիկի դժբախտաբար, բայց իր պատմագրքի ժայտ տեղեկութիւններէն կ'եզրակացունենք, թէ Սուլթան Սէլիմի օրերէն ժառանգ մնացած էին ամբոխավայել այս հոսանքները, որոնց մէկուն կամ միւսին կը յարէր զինուորականը՝ ըստ իր շահերու եւ նախադրութիւններու թելադրանքին:

Անկողք է ըսել, թէ զինուորական այս շարժումները վերէ ի վերջոյ ունեւին պէս կը պայթէին խաղաղ բնակչութեան զիջուն, որ քառութեան նոխազը կ'ըլլար իրերամարտ բանակներու կրունկին տակ: Մանաւանդ մեծ ապստամբութիւններու պարագային աներկապայիտ սրածուծութիւններու կ'ենթարկուէր ժողովուրդը, տուներ և խանութներ կը թալանուէին, կիներ եւ աղջիկներ կ'առանգուէին, ծերեր և մանուկներ կը ըսպանուէին եւ այս ոճբային արարքներու հեղինակները կը մնային անպատիժ: Օղաթական է՛րբը կ'իւրացնէր հակառակորդին պայտօնն ու հարստութիւնը, կիներն ու մէմբրները, ընդհ. կուսակալը պաշտօնանկ կը հռչակէր յաճախ եւ եղելութիւնը կը տեղեկագրէր Բ. Դրան, որ ակամայ զլուխ ձուլով կատարուած իրողութեան անշնչ՝ նոր կուսակալ մը կը զրկէր Նեդպտու: Մէջ խօսքով կամայականութիւնն ու օրինազանցութիւնը սանձարձակ կը տիրապետէին երկրին մէջ ծայրէն միւսը, երբ

անդին կամազուրկ ժողովուրդը օրինաւոր եւ ապօրէն տուրքերու բռնան տակ կը ճնշուէր:

Այս դժնդակ կացութիւնը կը տիրէր Նեդպտուի մէջ, երբ Հիւրէթի 1213 (Ք. 1798) թուականին Նարդէնի արշաւախումբը ոտք կը դնէր Աղեքսանդրիոյ ցամաքը և Մէմբրներու դէմ մղուած զոյգ մը ճակատամարտներէ յետոյ կը գրաւէր ամբողջ Նեդպտուը: Պրանս. իշխանութիւնները նախ օրով վարուեցան ժողովուրդին հետ և ամէն ճիշդ թափեցին զայն սիրաշատ հէկը համար: Նոյնիսկ Փրանս. բանակի մեծ հրամանատարներն զօրավար Մընու մահմետական կրօնը ընդունեցաւ եւ Ապտալլահ անուանեց ինքզինքը: Բայց Նաբոլէոնի մեկնումէն եւ մանաւանդ զօրավար Քլէպէրի գաւաղարական սպանութենէն յետոյ Փրանս. բանակը խստութիւններ ի դրոժ դրաւ, կեղեքեց ժողովուրդը, անարգարութիւններ դրոժեց և այս կիրպով կորսնցուց մեծ զոհողութիւններու գնով ձեռք բերուած ժողովրդականութիւնը:

Պրանս. բանակի մեկնումէն յետոյ, երբոր Թրքական գերիշխանութիւնը վերադառնաւ Նեդպտուի վրայ, մէմբրները վերստին անցան վարչութեան գլուխը, իւրացուցին շահաբեր պաշտօնները և անկողը շահառակութիւններով օտարափի մատնեցին ժողովուրդը: Անոնց կապարեայ լուծը անտանելի դարձած էր արդէն, երբ Մեծն Մուհամմէտ Ալի 1226 (Ք. 1811) թուականին քնաջինջ ըրաւ զերեք միլիոն բերրի պատմական ջարդով:

Ճապարիկի պատմագրքին մասին գաղափար մը տուած ըլլալու համար վերի տողերուն մէջ ամփոփեցինք յիշեաց մատուցէին մէջ տեղ գտած պատմական անցքերուն ընդհանուր դիմերը, բայց մեր իսկական նպատակն է շօշափել հայ մէմբրներու հարցը, որ ներկայ. յոգնածին զԸԼ-խաւոր ներթը կը կազմէ արդէն:

Անուրանելի ճամարտութիւն է, թէ իսլամական անուններու տակ ծագուած մէմբրներու դաւադրողը, որ այս երկրին վարչական ղեկը վարեց երկար ատեն եւ նոյնիսկ վեհապետներ տուաւ եղիպտական զահուն, իրականութեան մէջ կը բաղկանար Կովկասէ (Իմա՝ Վրաստանէ, Տաղստանէ, Հայաստանէ ևն.) և Թուրքիայէ բեր-

ուսած քրիստոնեայ կամ հրեայ ճորտերէ, որոնք ազգեցիկ աւագանիներու ձեռքին տակ մարդուիլէ եւ աղատագրուելէ ետք՝ կ'իջամանային կամ իշխմանայ կը ձեւացնէին եւ հետզհետէ առաջ երթալով օր մըն ալ պետական կարեւոր պաշտօններու գլուխը կ'անցնէին։ Իրենց տէրերու մահուան պարագային հեռաւոր երկիրներու այս խնայէնները կը ժառանգէին անոնց պաշտօնը, հարստութիւնը եւ յաճախ նոյնիսկ կլնէրը։

Ըսինք, թէ մէմլուքներու փազանքը խառնուրդ մըն էր ոչ-մահմանական տարրերու։ Կարելի չէ այս մասին կասկած ոչնենալ, որովհետեւ ըստ իսլամական կրօնքի տրամադրութեան՝ մահմանական մը չի կրնա նաք վաճառքի նիւթ ըլլալ դերեփաճառաւ նոցաներու մէջ եւ հետեւաբար զանազան երկիրներէ բերուած եւ Արեւելքի շուկաներուն մէջ վաճառուած մէմլուքները չէին կրնար մահմանական ծնողքներէ սերած ըլլալ։ Մնաց որ, այս իրողութիւնը հաստատող քաղաքիւ վկայութիւններ կ'արձանագրէ Ճապարթի իր պատմագրքին մէջ։

Արդարեւ, արաբ մատենագիրը կը պատմէ, թէ Միւսլարմիճազան կոչուած ոստիկան նազկան կազմի էմիրներէն Ալստէրրահման սովորաբար գէշ կը վարուէր սալթան առնունը կրող ծառաներուն հետ, որոնք իբր թուրք ճանչցուած էին։ Երբոր զիտողութիւն կ'ըլլայ իրեն այս մասին, էմիրը կը պատասխանէ, թէ խնդրոյ առարկայ ծառաները իսլամական անուններով ծաղուած քրիստոնեաներ են եւ մեծ ատելութիւն կը սնուցանեն իսլամի հանդէպ։ Ոսքը փառաւոր կ'ատարտելու համար՝ Ալստէրրահման կ'որոշէ յաջորդ օրն իսկ մարմնական քրնու յուսթիան ենթարկել ծառաները։ Այս որոշման հտը առնելով՝ անմիջապէս ցերեցքով կ'ըլլայ սալթաններու խումբը եւ հազիւ քանի մը թվատարածած ծառաներ կը մնան զօրանցիկ մէջ...։

Նոյն հեղինակը ուրիշ տեղ մը կը յիշէ, թէ Աղեքսանդրիան գրաւելէ յետոյ՝ Ժողովուրդը հանդարտեցնելու եւ ֆրանսէ տըռանները արգարացնելու նպատակով նաթալէոն պաշտօնական յայտարարութիւն մը կը հրատարակէ, որու մէջ ակնարկուած թիւն կ'ընէ մէմլուքներու ծագումին։ Ահա՛ արդ յայտարարութեան մէջ մեզ հետաքրքրող հատուածը. —

«Մեծ հրամանատար եւ ֆրանս. բանակի պետ՝ Պոնաբարթ կը յայտնէ նվազագոյն թուրք բնակիչներուն, թէ այս երկիրը կառավարող Սանճաղները երկար առեմէ ի վեր կը նախատէին ֆրանս. ազգը եւ անոր փաճառականներուն նկատմամբ ամէն կարգի թշնամանք կը գործէին։ Ջիրքիք պատուհասելու ժամը հասած է։ Կովկասի եւ Վրաստանի մէջ ծախու առնուած նոթերու այս խառնիճաղանքն աշխարհի ամենասիրուն երկիրը կը հարստահարեն երկար զարեւէ ի վեր...»

Ճապարթին է դարձեալ, որ կը վկայէ, թէ Հ. 1226 (թ. 1811) թուականին Հիւսնգի ըմբոսներուն դէմ զրկուած արշաւախումբէն Մուհէլէհի ճակատամարտին մէջ ինկող քաղաքիւ զինուորներն անթիլատ էին, թէ Հ. 1219 (թ. 1804) թուականին ռազմադաշտէ վրայ ինկող էմիր Հիւսնէ Պէյի ծոցէն խաշ զո հանուած է, եւ... Արաբ ըստենագիրը գեռ այս իմաստով քաղաքիւ վկայութիւններ արձանագրած է, որոնք կը հաստատեն Մէմլուքներու ոչ-իսլամական ծագումը։

Ոնշող է սակայն գիտնալ, թէ տաւանակ հազարներու համող մէմլուքներու ռազմութեան մէջ ի՞նչ է զուտ հայկական տարրը ներկայացնող թիւը։ Թէ եւ չունինք այս կէտը ճշգրտ փաստացի տուեալներ, բայց պատճառներ ունինք հաւատալու, թէ առնուազն պէտք է հարիւրներու հասնի ի միայն Ճապարթիի պատմութեան նիւթ կազմող մօտաւորապէս 130 ամեայ շրջանին մէջ կարեւոր դեր կատարած հայ մէմլուքներու համարքը։

Ճապարթի ժամանակակից է մեր ակնարկած մէմլուքներէն շատերուն եւ անոնց գործունէութեան հաշուետուութիւնը ըրած է մեծ խղճատուութեամբ, բայց ան դժբախտաբար մոռացութեան տուած է յաճախ առնոց ազգութեան կապէւոր պարագայն։ Առաք պատմագիրը թերեւ մեղադրելի չէ այս ցտալի զանցառութեան համար, քանի որ մէմլուքները հասկնալի զգուշաւորութեամբ մը իրենց իսկ էր ծածկէին իրենց իզգային ծագումը եւ հրապարակ կուպային խաղական անուններով։ Ո՞վ գիտէ, ինչպիսի հանելի անալիզներու պիտի հանդիպէր հայ պատմագէտը, եթէ միայն հնարաւորութիւն ունենար պատուելու եմիրներու 4

անճանաչներու ազգութիւնը քողարկող վաւարագոյրը՝ լոյս աշխարհ բերելու համար Ահմէտներու և Մէհմէտներու ետին ծածկուած Գրիգորն ու Կարապետը:

Բայց ի՞նչ այս երջանիկ պատահութիւնը չի տար մեզի ձապարթի, ան գոնէ կը հայթաթէ նշանակալից դրուագներ, պատմական խորհրդաւոր եղելութիւններ, որոնք թոյլ կուտան մեզի հայկական ծագում առնանելու այս կամ այն մեծագործ մէլուքին մէջ:

Հայկական ծագումն կտակածը արթննացնող մէլուքներու շարքին մէջ առաջին գծին վրայ կուգայ ապահովարար նշանաւոր Մուրատ Պէյ, որու սխրագործութիւններուն փառապանծ էջեր նուիրած է եղիպտական տարեգրութիւնը: Վարչական և մանաւանդ մարտական արտակարգ կարողութիւններով ժողոված այս մէլուքն էր արգարեւ, որ ահարկու ոյժ մը կազմեց երկրի զինուորական տարրերէն, թիզանօթակիր նաւատորմովով մը ժողովեց եղիպտոսը, բանակներ հանեց Նաբուլէոնի դէմ, արեւմտի ճակատաւարտներով նեղը դրաւ Ֆրանսական արշաւախումբը և երջող զէնքի բախտը չժպտեցաւ իրեն, իր բանակներով քաշուեցաւ Վերին Եգիպտոս՝ յանկարծական յարձակումներով նեղելու համար թշնամի ուժը: Տաւրիներու ապարդիւն պայքարէն յետոյ՝ Ֆրանսացիք ստիպուեցան բռնել զիշդուութիւններու ճամբան, և երբոր անընկճելի էմիրը կը պատրաստուէր Գահիրէ մտնել մեծ շուքով՝ զոհ գնաց չարաշուք ծանոթախտին և թաղուեցաւ Սոհակի մէջ:

Բայց մի էր Մուրատ Պէյ, ձապարթի կը տեղեկագրէ, թէ առիւծաթիրտ այս էմիրը աստիճան անոն էր եղած Բ. Դրան դիւանապետներէն Իսմայիլ Փաշայի, որ Պուստէն Գահիրէ փոխադրել տալով զինքը 1182 (1768) թուականին ծախել տուած է օբուան իշխանաւորներէն Մուհամմէտ Պէյ Ապու Ջահապի: Այս վերջինն է, որ զինքը աղտոտարած և էմիրութեան աստիճանին բարձրացուցած է: Ապու Ջահապի մահէն ետք՝ Մուրատ Պէյ հարձակ է եղիպտոսի վարչիզ դէմքերէն մէկը և լծուած է զինուորական ուժը վերականգնելու աշխատանքին, հաստատած է զինարաններ և վաւոթարաններ, Պուստէն հրաւիրուած մտնան գէտներու ձեռքով շինել տուած է հզօր

նաւատորմով մը, զոր ժամած է յոյն և մանաւանդ հայազգի նաւատորներով և ծովային զինուորներով, ճոխ ռոնկներ յատկացուցած է ասոնց և նաւատորմի ընդհանած է Նիքոլա (Նիկողոս) անուն հայաւ մը: Ձապարթի գծախտաբար անտարկութիւն չ'ընէր Մուրատ Պէյի ազգային ծագումին, բայց մեզի կը թուի, թէ իր պատմութեան մէջ տեղ գտած թանկարժէք տեղեկութիւնները արդէն իսկ լոյսի արահետ մը կը բանան այդ ուղղութեանը: Արդարեւ, կարելի չէ՝ լոկ գրպուածի վերագրել պարագան, երբ քրիստոնէութենէ դարձած էմիրը առաւելագոյն Պուստէն բերուած հայերու կը վստահի իր նաւատորմով շինելու և սպառաքինելու աշխատանքը, երբ հայ նաւատորներով և զինուորներով կը լեցնէ զայն, երբ իշխանական ռոնկներ կը կապէ ասոնց, երբ մանաւանդ իր մեծութեան զլիաւոր կուտանը կազմող նաւախումբը կը յանձնէ հայ ծովակալի մը: Արդեօք ցեղակցութեան կապը չ'էր զինք գէպի հայ տարրը թեքող ասպանակը:

Պիտի առարկուի, թէ պատմութիւնը չախորժի խորհրդածութենէ, թէ պատմագրին համար ներելի չէ վճիռ արձակել հեթանոթութիւններու և նոյնիսկ հաւանական նոսթիւններու հիման վրայ: Տեղի տալով այս արդար դիտողութեան առջև՝ մենք ալ պիտի հրաժարինք հայ մէլուքներու շարքը դասել Մուրատ Պէյը և իր նմանները, սպասելով որ երջանիկ օր մը պատմական ուրիշ ազդերէն շօշափելի փաստեր բերեն մեզի անոնց հայկական ծագումն մասին: Մեր տեղեկագրութիւնը սահմանափակեց ուրեմն ա՛յն քանի մը անճանաչութիւններու վրայ միայն, որոնց հայկական ծագումը կը հաստատէ ինք ձապարթի: Ահա՛ այս հայազգի երեւելիներուն անունները իրենց ժամանակագրական կարգով. —

Ա. — Սիւլէյման Պէյ Պարեմ Զեյլու. —

Չ. 1099 (Բ. 1687) թուականին Սուլթան Սուլէյմանի դահակութեան օրերուն, երբ եգիպտոսի ընդհ. կուսակալն էր Սիւլայման Զահան Փաշա, եղիպտական զօրքառնուկի հրամանատարներէն մէկն էր հայազգի այս մեջլուքը, որ Ֆիկարալան կուսակցութեան կը պատկանէր և որոն մասին հետեւեալ

կենսագրականը կը գտնենք ձապարթիկ պատմութեան մէջ. —

«Հ. 1121 (Ք. 1709—10) թուականին մեռաւ եմիր Սիւլէյման Պէյ էլ Էրմէնի, որ ծանօթ էր Պարէմ Զէյլու անունով: Ան Սաննապի (հրամանատար) աստիճան ստացաւ 1102ին (Ք. 1690—91): Արտակարգ հարստութեան տէր էր եւ բազմաթիւ ծառահեր ու մէմլուքներ ունէր: Մէնուֆիյէ եւ Ղարպիյէ նահանգներուն վրայ նահանգապետ կարգուեցաւ քոնիջս եւ մինչեւ իր մահը էմիր մնաց: Զգեց Օսման Զէլէպի առնուն սրիւր մը, որ իրեն յաջորդեց վերջէ յիշեալ պատուաստիճաններուն մէջ:»

- Բ. — Օսման Զեյպի. — Նախորդին դաւաւն է, որ գործօն մասնակցութիւն կ'ունենայ 1123 Սաֆար 7ին (Ք. 1711) ծագած զինուորական ահաւելի ապստամբութեան մէջ, երբ արիւնը գետերու պէս կը հոսի Գահրէմի մայթերուն վրայ: Քաջատար մարտիկ՝ Օսման Պէյ 70 օր տեռոյ այս կռիւին մէջ աւրիշ պարագլուխներու հետ կ'անցնի հակակառավարական բանակին զլուխը: Վերջնական յաղթանակը կը մնայ իր կուսակցիներուն ձեռքը, որոնք պաշտօնազուրկ կը հռչակեն ընդհ. կուսակալ Սալիլ Փաշան եւ բերդէն վար կ'իջեցնեն դայն: Այս յաջողութեան հետեանքով Օսման պէյ սեփաւ կը կարգուի, պաշտօն մը՝ զոր կը վարէ մինչեւ 1124ի (Ք. 1712) վերջերը:

Զկնալով մարտել այս պարտութիւնը՝ հակառակորդ խմբակը դաւեր կը պատրաստէ վրէժ չլուծելու համար: Բ. Դրան կողմէ կարգուած նոր կուսակալ՝ Ապաի Փաշա զապրտին կը դործակցի իրենց եւ 1126 (Ք. 1714) թուականին Գարամէյտանի Բեռլին մէջ զաւարտութեամբ սպաննել կուտայ Սալիման Զէլէպիի համարտէր էմիրները: Այս գէպքին հետեանքով Օսման Պէյ կ'ապաստանի Մաղարպիի մը տունը, ուր պահուած կը մնայ մինչեւ իր մահը:

ձապարթի հետեանքը կը գրէ իր մասին. —

«Գերազանցօրէն ազնիւ նկարագրի եւ մեծ զգեցկութեան տէր՝ երիտասարդ մըն էր, որ շատ կը սիրէր ընթերցանութիւնն ու բանաստեղծութիւնը: Մէնուֆիյէ, Պէհէրա եւ Ղարպիյէ նահանգներուն վրայ նահանգապետ կարգուեցաւ: Խիստ վարժ ձիւ-

ավար՝ ան օժտուած էր մեծ քաջասրտութեամբ:

«Օսման Պէյ պաշտօնի վրայ մնաց մինչեւ ա՛յն օրը, երբ Մուհամմէտ Պէյ Գաթա միշլի եւ Զէրքէտ Պէյի միջեւ ծագած կռուի հետեանքով փախաւ, կռիւ մը՝ որ ինչպէս ըսինք, վերջ գտաւ Զէրքէտ Պէյի սպանութեամբ: Օսման Պէյի տունը թալանի տըրուեցաւ, իսկ ինք պահուեցեցաւ Գահրէի մէջ, մինչեւ որ ժանտախտէ մեռաւ: Իր յուզարկուորութիւնը տեսնելով է ուր մարդիկ զիտցան, թէ ան Գահրէի մէջ թաքնուած մնացեր էր:»

Գ. — Հիւսէյն Պէյ. — Այս մէմլուքը ծագումով վրացի էր, բայց նկատելով որ փեսայ հղած էր հայազգի Սիւլէյման Պէյ Պարէմ Զէյլուի, յարմար գտեցինք իր մասին թեթեւ յիշատակութիւն մը ընել հայ մէմլուքներու շարքին մէջ: Զապարթի հետեանքը ստորեւ կը նուիրէ իրեն. —

«1131 (Ք. 1718—9) թուականին մեռաւ եմիր Հիւսէյն Պէյ, որ ծանօթ էր Ապու Նատաք անունով: Ծագումով վրացի էր: Սաննապ եւ Էմիր կարգուեցաւ 1103ին (Ք. 1691—2) եւ փրանք էր Սիւլէյման Պէյ Պարէմ Զէյլուի: Հռչակուած էր մեծ քաջութեամբ, բայց քիչ հարստութիւն ունէր:

«Երբոր 1127ին (Ք. 1715) Քիթաւ Պէյ էլ Ֆիզարին մեռաւ եւ իր հետեւորդը՝ Մուհամմէտ Գաթամիշ Թուրքիա փախաւ, Հիւսէյն թաքնուեցաւ Գահրէի մէջ՝ 24 տարի էմիրութիւն ընելէ յետոյ: Նորէն ապարէզ իջաւ այն տանի միայն, երբ անհամաձայնութիւն, ծագած էր Մուհամմէտ Պէյ Զէրքէտի (որու կուսակից հղած էր ինք) եւ Իվազ Պէյի որդի՝ Իսմաիլ Պէյի միջեւ: Ինքն ալ հետեւեցաւ Զէրքէտ Պէյի փախուստին, բայց զիւղերու մէջ ձերբակալուելով՝ ձեռք ինկաւ Իսմաիլ Պիլի Իվազ Պէյի փեսայ՝ Ապասալար Պէյին, որ զինք զլխատել տուաւ:»

Գ. — Ալի էլ Էրեմի. — Հ. 1125 (Ք. 1713) թուականին՝ Եգիպտոսի ընդհ. կուսակալ Ապաի Փաշայի օրով ուրիշ մէմլուքներու կարգին Սաննապի աստիճան կը ստանայ նաեւ Ալի էլ Էրմէնի: Իր կեանքին եւ կատարած գերին չուրջ ուրիշ յիշատա-

կուծիւնն չհնք գտնար Ճապարթիւի պատմութեան մէջ:

Ե. — Ալի Պէյ էլ Էրմէնի Ապուլ (Ազապ. — Հ. 1135 (Ք. 1723) թուականին, որ եզրուարի կուսակալութեան պաշտօնը կը վարէր Նիշանքի Մուհամմէտ Փաշա, Սաննազի աստիճան կը ստանայ այս հայ մէմուլը: Իր մասին հետեւեալ կենսագրականը գրի առած է Ճապարթիւ. —

«Հ. 1140 (Ք. 1727 — 8) թուականին մեռաւ Էմիր Ալի Պէյ էլ Էրմէնի, հետեւորդ Իվազ Պէյի զաւկին և նախկին վերակացու կառավարական միտրանոցներու, որ ծանօթ էր նաեւ Ալի Պէյ էլ-Նամի անունով: Ան սաննազի աստիճանին բարձրացած էր 1135 (Ք. 1723) Ձիւ Գատտէ 20ին, և որովհետեւ այդ պահուն տրամադրելի սանճագուծիւն չկար, Իսմայիլ Պէյի հանձնի ըլլալու համար Փաշան իր իսկ տղակալին սանճագուծիւնը տուած էր Ալի Պէյին: Ապա Ալի Պէյ Ճիր-ճայի նահանգին վրայ նահանգապետ կարգուեցաւ և այս նահանգին մէջն է, որ Ապուլ Ազապ (ծովաւոր) կոչեցին զինքը, ուրովհետեւ կախաւ ծայր մը կը ձգէր իր փաթթոցէն: Ան միտրանոցներու վերակացու կարգուեցաւ 1136 (Ք. 1723 — 4) թուականին:

«Ալի Պէյ այս պաշտօնին պարտականութիւնները կատարեց ամենամեծ ճշգրտակամբ: Ան նուիրական քաղաքներուն (Մէքքէ և Մէսինէ), իրաւարներէն, բուն, վազըֆներուն եւ փաշային կը հայթաթէր անոնց իրաւունքը կազմող արմաթին ու անասունի կերը՝ ծայրագոյն ճշգրտութեամբ:

«Իվազի որդի Իսմայիլ Պէյի սպանութեան պահուն՝ Ջէրքէս պահ մը ուղեց մեացնել տալ Ալի Պէյ էլ Էրմէնի եւ Ալի Պէյ էլ Նիսին, բայց Փաշան հակառակեցաւ՝ ըսելով թէ վերջինը Պոլսոյ իսկ առաջինը իր իսկ պաշտպանեալներն են:

«Ջէրքէսի անկումէն յետոյ՝ Ձիւլֆիգար և Ֆիգարական կուսակցութիւնը ամէն միջոցի դուրս գրին այս երկու անձերը մեացնելու համար: Այսուհանդերձ, Ձիւլֆիգար միշտ այնպէս կը ձեւացնէր Ալի Պէյ Նիսի, թէ ինք չէ մոռցած այս վերջինոյն տան մէջ պահուրտած պահուն իրեն եղած ձեռնադրութիւնը: Ալի Պէյ կը հաւատարմ Ձիւլ-

ֆիգարի անկեղծութեան եւ կատարելագէտ կը վստահէր անոր:

«Այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ ամիս պահ, երբ Իվազի որդի Մուհամմադ Պէյ, Ալի Պէյ էլ Էրմէնի և քանի մը աւել անձնատուրութիւններ զուարճութեան երեկոյթի մը մէջ հաւաքուելով՝ իրարու հետ փոխանակեցին ամիս խօսակցութիւնը, զոր արտագրած ենք այլուր, խօսակցութիւն մը՝ որ Ալի Պէյ Նիսիի ախնջը հասաւ: Փոխանակ չարիքը արգիլելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու՝ այս վերջինը բաւականացաւ լրաբեր մէմուլը Ջիւլֆիգարի զրկելով, որպէսզի ասոր կրկնէ իր իմացած խօսակցութիւնը: Իր թշնամիները ոչնչացնելու համար Ձիւլֆիգար օգտուեցաւ այս առիթէն: Ան տեղեկութիւն տուաւ Փաշային՝ տեղի ունեցած հաւաքոյթին և Ալի Պէյ էլ Էրմէնի կողմէ կատարուած յայտարարութեան մասին, այն է՝ թէ այս վերջինը մտադրած է Փաշան սպաննել իսլամի բացման օրը: Սաստիկ զայրանալով՝ Փաշան հրամայեց որ իրեն բերեն Ալի Պէյը: Երբոր բերին, Փաշան հետեւալը ըսաւ ասոր. — «Դաւաճան, ես քեզ պաշտպանեցի թշնամիներուդ դէմ և քեզի համար երաշխաւոր եղայ, իսկ դուն զիս սպաննել կը ծրագրես: Ալի Պէյ կորովի կերպով պաշտպանեց իր անմեղութիւնը և երբեք ըրաւ թէ իր մահացումը հետապնդող թշնամիներու կողմէ հնարուած չարախօսութեան մը զոհն է ինք. բայց Փաշան չուզեց հաւատալ և հրաման ըրաւ, որպէսզի անմիջապէս գլխատեն զայն: Ասոր վրայ Ալի Պէյ առաջնորդուեցաւ Տիվանին գաւիթը և Գուլթայի կողուած սրտի պատուանդին տակ մահապատիժի ենթարկուեցաւ: Իսկ վրիթ-թանքի հարստութիւնները պարունակող իր տունը թալանի տրուեցաւ:

Վերէ յիշատակուած զուարճանքի երեկոյթին և զաւարդական տեսակցութեան մասին Ճապարթիւ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէ իր մատենի պատմագրական բաժնին մէջ. —

«Պէտք է հոս յիշել, թէ Ապուլ Ազապ կոչուած Ալի Պէյ (հայ), Իվազի որդի Մուհամմադ Պէյ, Եուսուֆ Պէյ էլ իսլամ (զաւան), Եուսուֆ Պէյ էլ Շարաֆիյով, Զաֆաշներու Էքիսուս Ապտուլահա Ազապ և Սիւլէյման Ազապ Ապու Տէֆֆիյէ՝ որոնք ա-

մէնքն ալ Գասիմական խմբակի կը պատկանէին, սովորութիւն ունէին ամէն երեք փոյ իրենցմէ մէկուն տունը հաւաքուելու՝ խմելու և զուարճանալու համար։ Իրիկուն մը, երբ Ալի Պէյ Ապու Ազապի տունը հաւաքուած և զինովցած էին, Իվապի որդի Մուսթաֆա Պէյ խոր հռուաջ մը արծակից և հետեւեալը ըսաւ. — «Միթէ կարելի՞ բան է, որ երկու սիրելի կըքայրնելու սպանու թիտմբ մահացուն և մեր ճորտը Ալի Հինտի՞ Նզիպտոսի Սուլթան, մեր եկամուտներուն վրայ անօրինող և փաշայի կամքին ալ բաժնարձակ տէր դառնայ։ Այլ Պէյ հետեւիտլ պատասխանը տուաւ իրեն. — «Ան պատգրատ եմ փաշան մեռցնելու իրաւունք ման օրն իսկ, որ մօտերս տեղի պիտի ունենայ։» Ան ալ Զիւլֆիգարը պիտի մեռցնեմք ըսաւ Ապու Տէֆֆիլէ։ Իսկ Մուսթաֆա Պէյ յանձնառու եղաւ Սլի Պէյ Հինտիին սպաննելու։ Այսպէս իւրաքանչիւրը վրան առաւ իշխանաւորներէն մէկը մահացնելու գործը և այս յանձնառութիւնը նըւիրագործուեցաւ Ֆաթիմայի(*) ընթերցու մով։

«Այս հաւաքոյթին ներկայ էր մէմուք մը, որ ատենօք Ապտալլահ Պէյի պատկանած էր, որ աս Վերջինը չէր մեռած տակաւին, իսկ ախուհետեւ Ալի Պէյ Հինտիի քով Ֆաթմած և վերջին պահուն ալ Մուսթաֆա Պէյի անցած էր՝ ասոր սանձազ կարգուելէն ի վեր։

«Յորդը վերոյիշեալ խօսակցութիւնը լսեց, մէմուքը վազեց և զայն հաղորդեց Ալի Պէյ Հինտիի, ապա գնաց լուր տուաւ Զիւլֆիգարի, որ զինքը Փաշային զրկեց իմաց տալու։

«Օր մը, երբ Տիվանը (Վարչական Ժողով) գումարուած էր, հոն գնաց Ալի Պէյ Ապու Ազապ, զոր Փաշան սպաննել տուաւ եւ ապա անոր բոլոր ստացուածքը բռնագրաւել տուաւ . . . »

Զ. — Մուալլիմ Նիֆուլ (Նիկողոս). — Երբոր Նզիպտոսի վարչական զեկը Մուրատ Պէյի ձեռքը կը գտնուէր, այս միջանունը ռազմագէտը Պոլսէն մասնագէտների բերել տալով՝ Ճիլդէյի մէջ շինել տուաւ ութ և նա շաւարտով մը, զոր լեցուց յոյն եւ հայ

շաւարտներով և ծովային զինուորներով, և այս շաւարտով զին ընդհանուր ծովական լուծիան պաշտօնն ալ յանձնեց հայազգի Մուալլիմ Նիֆուլի, որ շոյնպէս Պոլսէն եկած էր։ Նիֆուլ միջ հեղինակութիւն կը վայելէր Նզիպտոսի մէջ եւ իշխանական կեանք մը կը վարէր։ Իր հրամանին տակ գրուած շաւարտով զին է, որ պատերազմեցաւ Նաբոլէոնի արշաւախուսքին դէմ, բայց չկրնալով խել յաղթութիւն դափնին՝ Նիֆուլ զերի ինկաւ Ֆրանսացիներուն ձեռքը, որ զինքը տրդելափակեցին Գահիրէի միջնաբերդին մէջ՝ իր ծովային զինուորներովը միասին։ Հայ ծովայալը բերդը միաց մինչև 11 Զիլ Գաստէ 1213 (թ. 1799), երբ Ֆրանսացիներուն կողմէ աղատ արծակուելով՝ բնակութիւն հաստատեց Պապ էշ Ծատրիյէի մէջ՝ Հասսան Բէթիսուտայի տունը։

Գաղափար մը տուած ըլլալու համար Նիֆուլի հեղինակութեան և ազդեցութեան մասին, բաւական է յիշել, թէ կրօնական մուսուլմանութեան այդ բարբառը գարաւ շրջանին մէջ՝ յորտեսեալ ծովակալը յաջաւազած էր զինէն հանելու Գահիրէի բարձրաստիճան զինուորականներէն Էմիր Իսմայիլ Պէյ Փաշիֆի Հաւա (Նւա) անուն կինը, որ ատեն մը կինակցեցաւ իրեն հետ։ Իբր ծովակալի համառուի՝ այս կինն ալ Ֆրանսացիներու կողմէ արգելափակուեցաւ Գահիրէի բերդին մէջ, որմէ, սակայն, յաջողութեամբ փախչել 1216 Մուհարրամ 12ին (թ. 1800), երբ անկոթ-թրքական բանակները Գահիրէի վրայ կը քայլէին։ Նրբոր Թուրքերը Գահիրէ մտան, էմիր Իսմայիլ վերստին տիրացաւ իր կնոջ եւ ապահովութիւն տուաւ անոր, բայց չի կրնալով մասին գաղթելու լուծիան ամօթի՞ լանի մը օր յետոյ գաղթեց իր խոտուածը եւ անոր ճարմային հետ միասին սպաննել տուաւ՝ անհաւատարիմ կընել։

Ճապարթի մասնաւոր կենսագրական չէ նուիրած Մուալլիմ Նիֆուլի, բայց անոր մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ Մուրատ Պէյի կենսագրութեան մէջ. —

«Ապա Մուրատ Պէյ լծուեցաւ շաւարտով մը ստեղծելու աշխատանքին։ Այս նպատակով ան Թուրքիայէն բերել տուաւ արիւնատարները եւ շաւարտներ, որոնք թրքական նաւերու ձեւին վրայ թնդաւսութով զինուած բազմաթիւ նաւեր շինեցին իրեն։ Ապա առաստօրէն վճարուած զինուոր»

(*) Ֆաթիմա Զուրաբի առաջին գլուխն է։

ներ և նուստատներն հաւաքեց և նուստտորս միգրի ընդհանուր ծովակալութիւնը յանձնեց Նիքոլա անուան ջրիստոնիայի մը: Այս վերջնոյն համար շինել տուաւ զոչդ մը սիրուն տուններ՝ մէկը Ճիգլէյի եւ միւսըր Գահրիբէի մէջ: Բարձրաստիճան ուսանելի պէտ հազուած՝ Նիքոլա փողոցներու մէջ կ'երթեհեկեր ձիով, որու կը հետեւէին քաղմթիւ բռնակիցները (*): Վիտուորներ, խակ առջեւէն կ'ընթանային հետեւակ զինուորները՝ քաղմութեւ թեան մէջէն ճամբայ բանալու համար, ինչպէս որ կ'ըլլայ ձիովի մը...

Այս շրջանին պատահած ուրիշ դէպքերու կարգին՝ օր մը Հին Գահրիբէի մէջ կուս ծագեցաւ բռնակից ծովային զինուորներու եւ քանի մը տեղացիներու խռով, կոխում՝ որ քաղաքի բնակիչներէն 20 է աւելի անձերու մահուան պատճառ եղաւ: Բնակչութեան բողոքին վրայ՝ Մուրատ Պէյ կանչել տուաւ յիշեալ զօրքերուն հրամանատարը, որ սակայն մերժեց Նիքոլայանալ: Այս վերջինը լեցնել տուաւ իր նուստտորս մին թնդապետները եւ զանոնք ուղղեց Հմիլի պալատին վրայ: Մուրատ Պէյ ստիպուեցաւ աչք գոցել եւ այս կերպով խնդիրը մոռացութեան արտեցաւ:

Է. — Կարապետ. — Հաւանօրէն Ազատ Կարապետ Գարուստի կ'անկարկէ Ճապարթի, երբ Հ. 1237 (Ք. 1812) տարւոյ շրջանին մէջ պատահած դէպքերու կարգին հետեւեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդէ. —

«Այժմ Պուլաքի մաքսատուն արտօնուտէն է Կարապետ անունը ունի (խմա՛հայ) քրիստոնէսի մը: Ոչեալը, ոսկայն, պարզապէս ներկայացուցիչն է Թահիր Փաշայի, որու յատկացուած է այդ վարչութեան ամբողջ եկամուտը: Կարապետ իր հրամանին տակ ունի իրեն սպգակից գործակալներ եւ թուրք բարապաններ, որոնք մաքսատուք վճարել տալու համար մասնաւորներու ապրանքները վար կը դնեն, մահմետականներ կը ձեռնարկեն եւ զանոնք կը բանտարկեն ու կը ծեծեն: Եթէ մաքսանկիւղութեամբ առարկայ մը փոխանցել փորձող անձի մը հանդիպին, անոնք կը բանտարկեն, կը ծեծեն,

կը նախատեն եւ տուգանքի կ'ենթարկեն զայն: Բայց տարօրինակն այն է, որ ժինչ մահմետականներուն տարանքը 10% տուրք մը կը վճարէ, Ներքապցիներուն, քրիստոնէաններուն եւ անոնց պաշտպաններուն տարանքը 2½% միտք կը վճարէ»:

Ուրիշ տեղ մը՝ Ճապարթի կը գրէ. —

«Հանրային բաղնիքներու միանշնորհ տրուեցաւ Կարապետին, որ Պուլաքի մաքսատան միանշնորհին ալ տէրն էր: Այս կարգադրութեան հետեւեալով տուրքի ենթարկուեցան յիշեալ հատատութիւններուն սեպահնիքները: Բաղնիքներն ու բաղնիքատի պաշտօնը վարող կիները, Ոչեալ տուրքէն դուրս՝ Կարապետ իրեն վերապահած է բաղնիքներու եկամուտէն շարթուան մէկ օրուան հասոյթը»:

«Այս կենսագրական ծանօթութիւններէն դուրս՝ Ճապարթի կուտայ նաեւ քանի մը ուշագրաւ տեղեկութիւններ, զորս կ'արժէ ամփոփել ստորեւ. —

Այսպէս, 1171 (Ք. 1758) թուականին մեռած Ապտուլլահ Պին Մուհամմէտ է Շապուպի կենսագրութեան մէջ յիշէ, թէ էլ իրմէնի անուն հեղինակ մը նշանաւոր դէմքերու կենսագրութեան նուիրուած գործ մը գրի առած է՝ էլ—Նուլասա անունով: Ինձի ծանօթ զբաղուցիներու մէջ ցարդ չեմ հանդիպած խնդրոյ առարկայ հեղինակի անունին: Կարծէ սակայն պրպտութեան կատարել՝ այս անունուն հայուն գործը երեւան հանելու համար:

Նոյնպէս 1214 (Ք. 1800) թուականին զուգահիւրող պատմական գէպքերու կարգին կը յիշէ, թէ թրքական միլիտարտու եւրոպէական ծուգակ ինչուով՝ ֆրանսացիներուն ձեռքը անցած են Աղեքանդրոյ առջեւ Գերի ինկող նաւատորմներէն թագաւորութիւն բռնակներ զինուորագրուած են ֆրանսական մէջ եւ զրկուած են Գահրիբէ: Այս բանին ջրիստոնիաները խառն թշնամական վերաբերում ցոյց տուած են մահմետականներուն հանդէպ:

Իսկ 1230 (Ք. 1815) թուականի դէպքերուն ընթացքին կը գրէ, թէ հայեր զեւրոպէստական առարկաներ նուրբ բերած են Մուհամմէտ Ալի Փաշային: Իսկ ստիճաններ ազամանագալար գերաւհներ նուիրած են յիշեալ փոխարքային:

(*) Ե. 8. — Արաբացի մատենագիրներ սոփորաբար բռնակիցներուն թէ՛ յոյն եւ թէ՛ հայը:

1231 (Ք. 1816) Թուականի գեպքերուն կարգին կը յիշէ, թէ հունտերու առուծախի մենաշնորհը հայու մը տրուած է՝ պետական գանձին վճարելի 500 քսակի(“) վոխարէն, թէ այս մենաշնորհին հետեւանքով Վերին Եփրատէն բերուած ճաղիւն, քիմիոն, սիլիոն, ճապուռ եւայլն, սկսած են վաճառուիլ արտօնատիրոջ կողմէ հաստատուած գիներով, թէ կառավարութեան վտանգութիւնը վտախառն տարրը կը կազմեն հայերը, թէ ասոնք շինանիւթի կը բռնադարձեն անարգել և տուններ շինել կուտան Հին Գահրէի մէջ:

1232ին (Ք. 1817) զուգադիպող գեպքերու կարգին կը յայտնէ, թէ հայեր եւ ուրիշ քրիստոնեաներ Մուհամմէտ Սլի փաշային շնորհը կը վայելն և անոր խորհրդաւ տուններ են, թէ ասոնք փաշային շահրէ կերներն են առեւտուրի բոլոր ճիւղերուն մէջ և կը ջանան իրենց ազգեցութիւնը աւելցնելու եւ իրենց վիճակը բարւոքելու: Կը յիշէ նաեւ, թէ նոյն տարին մօտաւորապէս 200 հայեր եկած են Թուրքիայէն գործաւոր, որմաշէն, ատաղձագործ, երկաթագործ և ուրիշ արհեստաւոր տարրերէ բաղկացած, թէ նոյն տարուան Ռամազան քիմ սուր մէջ Մուհամմադը հրաման արձակած է Հին Գահրէի հայերուն և ուրիշ քրիստոնեաներուն, որպէսզի լքեն Նեղոսին եղիւքը կառուցուած իրենց շքիւ բնակարանները, վերադառնան իրենց հին տարազին և կապոյտ փաթթոց կապին, ձի կամ ջորի չհեծնան եւ մահմետական պաշտօնեաներ չգործածեն, բայց այս սեղմուձներու հետեւանքով քրիստոնեայ պետեր բողոքած են փաշային:

1233ին (Ք. 1818) պատահանքներու կարգին շտապարթի հետեւեալը կը գրէ. —

«Միւհմետիկներու միջոցաւ հրաման արձակուեցաւ Ղադիներուն և բոլոր բուլիներուն, որպէսզի ճերմակ և սև հագուստներ միայն հագնին և ալիւս՝ ճերմակ փաթթոց չկրեն: Այս մարդիկը, արդարեւ, սահմանը անցած էին ամէն բանի մէջ, Անոնք գուշաւոր եւ թանգարժէք փաթիւրէ փաթթոցներ կը կրէին, ձի եւ ջորի կը նստէին, իրենց առջեւէն եւ հետեւէն գաւազանակիր ծառաներ կը վազցնէին եւ իրենց անջքին

վրայ գտնուող անձերը վռնտել կուտային: Այս կերպով անոնք պետական պաշտօնատարներ կրնային կարծուիլ: Անոնք գէնք կը կրէին եւ խուբրով զաշտ կ'երթային հրացանագութեան մարգանքներ կատարելու համար: Մեր յիշատակած պատուէրները լաւ պիտի ըլլային իմէ միայն գործադրութեան գրուէին»:

1235ին (Ք. 1820) գեպքերու ընթացքին կը յիշէ, թէ Սիւլէյման Աղա Սալէհտար՝ Խան Խալիլի թաղին մէջ և Պապէն-Նասրի կողմերը հակա շէնքեր շինել տուած է, որոնք խանութներ և բնակութեան յարկաբաժիններ կը պարունակէին, թէ այս շէնքերը սուղ գիներով վարձու տրուած են հայերու և յոյներու, թէ այսպէս խանութներու ամսական վարձքը 30 փարայէն բարձրացած է 30 դրշտի: Ապա շտապարթի կը յարէ. —

«Սիւլէյման Խան Խալիլի մէջ բաւական զօրուար էր բնակարան գտնել Գահրէի մէջ, որովհետեւ մէկ կողմէ շատ մը տաշներ իլլուած էին, իսկ միւս կողմէ բաւական օտարականներ և մահաւանդ քրիստոնեաներ կուգային քաղաքին մէջ բնակութիւն հաստատելու համար:

«Այս քրիստոնեաները ամենաբարձր գէրքերու հասած են հիմա: Անոնք կը հազնին շքեղ զգեստներ, կը հեծնան ամենա սիրուն ձիերն ու ջորիները, իրենց առջեւ և հետեւ կը վազցնեն գաւազանակիր ծառաներ եւ դերիներ՝ վռնտելու համար սուրբոյր, որ անոնց անջքը կը նեղէ: Անոնք ունին սպիտակ և հապէշ գերուհիներ և կը բնակին սուղ գիներով գնուած սիրուն տուններու մէջ: Նոյնիսկ անոնցմէ ոմանք քաղաքին մէջ տուն մը եւ Նեղոսին եղիւքը ուրիշ տուն մը ունին: Կան որ հազարաւոր քսակներ արժող տուններ շինել տուած են: Այս անաստուածները յաջողած են նուաւ տացնել այն մահմետականները, որոնք՝ իբր գրագիր կամ գործակալ՝ պաշտօնի կը մըտնեն անոնց քով եւ խնայարարաբար ոտքի կը կենան անոնց առջեւ: Անոնք նոյնիսկ չեն քաշուիր երբեմն իրենց համար աշխատող գործաւորները ծնծելու եւ նախատելու»:

Գահրէ

ԳԵՈՐԳ ՄԸՍՐԻՆԱՆ

(“) ճապարթի կը յիշէ, թէ քսակը 500 դրշտ է: